

ДАВНОМИНУЛИЙ ЧАС В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: СТАТУС, ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ

Ольга КРИЖАНІВСЬКА (Кіровоград)

У статті з'ясовується місце давноминулого часу в системі часових форм українського дієслова та визначаються загальні тенденції його вживання в текстах різних стилів сучасної української літературної мови.

The paper defines the place of Plus quam Perfect Tense in the system of the Ukrainian verb tense forms; general tendencies of its functioning in the texts of different styles of contemporary Ukrainian literature are outlined.

Загальновідомо, що дієслівна система слов'янських мов зазнала більш суттєвих порівняно з іншими лексико-граматичними класами слів комплексних змін, які відбилися й на формальному, і на значеннєвому, і на функціональному рівнях. Після розпаду праслов'янської мови її розвиток в окремих слов'янських мовах, хоч і продовжував певні загальнослов'янські тенденції, але торував і самобутні шляхи, які забезпечили сучасну оригінальність кожної зі слов'янських мов на граматичному рівні. Прикладом може слугувати далеко не однакова граматична доля старих слов'янських дієприкметників в українській і російській мовах, збереження супінових форм у нижньолужицькій та словінській мовах тощо.

Зримо серед інших споріднених вирізняється українська мова системою часових дієслівних форм, де, хоч і відбилася загальна тенденція до уніфікації граматичних значень під тиском новосформованої категорії виду, але з'явилися нові граматичні форми, невідомі іншим слов'янським мовам, для передачі грамеми майбутнього часу недоконаного виду (*писатиму, носитиму, робитиму*), збереглися деякі архаїчні конструкції. Саме кваліфікація останніх не знаходить сьогодні єдиного розуміння серед вітчизняних граматистів. У цій статті намагатимемося узагальнити підходи до визначення місця давноминулого часу в системі часових форм сучасної української мови та окреслити деякі особливості його функціонування в текстах різних стилів.

Система дієслівних форм дійсного способу минулого часу зазнала докорінної модифікації в процесі історичного становлення української мови і на семантичному, і на формальному рівнях, які зумовили й зміни морфологічного плану. Так, найдавніші східнослов'янські пам'ятки фіксують чотири форми на вираження минулості – аорист, імперфект, перфект і плюсквамперфект, кожна з яких «мала своє окреме значення і виражала різноманітні відтінки минулої дії та способи її проходження» [1, 257]. Так, аорист означав дію в її нетривалому чи одномоментному вияві; імперфект спеціалізувався на вираженні тривалості дії – повторюваності чи протяжності; перфект вказував на результат минулої завершеної дії і її відношення до моменту мовлення; плюсквамперфект позначав минулу дію, яка відбулася перед іншою минулою дією [7, 320-328]. Різнилися вони

й структурно: аорист та імперфект були простими, а перфект і плюсквамперфект – складеними формами. Об'єднувало їх, крім вираження минулості, і те, що всі вони змінювалися за особами. Наприклад, *Поча* (аорист, 3-я особа однини) княжити Игорьь по Ользє (Лаврентіївський літопис); А галици свою рєчь говоряхуть (імперфект, 3-я особа множини) (Слово о полку Ігоревім); Ты еси много добра похотєд (перфект, 2-а особа однини) (Іпатіївський літопис); Тогда єсмь послалъ быль (плюсквамперфект, 1-а особа однини) квамъ (Грамота 20.У.1393).

Сучасна українська мова має одну основну форму минулого часу, яка сягає своїми витокami колишнього перфекта і завдяки розрізненню доконаного і недоконаного виду витіснила всі старовинні форми минулого часу. Вона є простою і змінюється за родами й числами. Наприклад, *З журбою радість **обнялась*** (одн., ж. р.) (Олександр Олесь); *Там **відступало*** (одн., с. р.) *військо Острияниці...* (Ліна Костенко); *Раз **дїзнались*** (мн.) *печеніги, що для бою час **настав*** (одн., ч. р.) (Олександр Олесь).

Але сучасній українській мові відома й інша форма минулого часу – складена, витoki якої треба шукати в давньому плюсквамперфекті. Її називають формою передминулого, або давноминулого, часу. Наприклад, *Будівельники **були припинили** всі роботи, коли постало питання збереження парку* (З газети).

Ще й зараз в українському мовознавстві не утвердилася єдина думка щодо місця давноминулого часу в системі часових дієслівних форм. Так, В.М. Русанівський вважає, що для дієслова української мови в дійсному способі характерні чотири часові форми: теперішнього, минулого, давноминулого і майбутнього часу [10, 243]. Це твердження знаходимо й в академічному виданні «Сучасної української літературної мови» [12, 368], у деяких підручниках для студентів вищих навчальних закладів [11, 277]. Хоч більшість дослідників вважають, що давноминулий час – це тільки одна з форм минулого часу [1, 292; 5, 423; 6, 40-45], яка вирізняється певною мірою і значенням (передає дію, віднесену у далеке минуле, чи минулу дію, перервану іншою минулою дією), і структурно (це аналітична форма, яка складається з допоміжного дієслова БУТИ у формі минулого часу БУВ/ БУЛА/ БУЛО/ БУЛИ (усічена форма перфекта в структурі нового плюсквамперфекта) та основного дієслова, що виступає носієм лексичного значення, у формі минулого часу).

На особливе місце форм колишнього плюсквамперфекта в системі часових форм послідовно вказують усі дослідники його історії. Так, наприклад, С. Бевзенко стверджує: «Щодо плюсквамперфекта, то своїм значенням він протиставляється всім іншим формам минулого часу і вживається для вираження минулої дії, яка передувала іншій дії, що також відбувалася в минулому» [1, 257]. В. Русанівський, говорячи про особливості зв'язку минулої дії з моментом мовлення, підкреслює, що

аорист та імперфект передавали дії, які відбувалися в минулому і не були безпосередньо пов'язані з моментом мовлення, отже, були релятивними; перфект передавав абсолютне часове значення минулості, оскільки значення минулої дії зберігало актуальність в момент мовлення; і тільки плюсквамперфект виражав дію, яка пов'язувалася не з моментом мовлення, а з іншою минулою дією [7, 288].

Сучасна українська мова, хоч і відійшла далеко в засобах значеннєвого й формального вираження минулості від давньоукраїнської, а тим більше від праслов'янської доби, але почасти зберігає «відбитки» старої системи передачі минулого часу. Це засвідчують і серйозні теоретичні розвідки, присвячені вивченню грамеми минулого часу у зв'язку з граматичною категорією виду. Оскільки минулий час в сучасній українській мові може виявлятися у формах недоконаного й доконаного виду, то дія, яка сприймається щодо моменту мовлення завершеною або виконуваною, може бути різною щодо тривалості: повторюваною/розчленованою, тривалою, одномоментною, нерозчленованою; її результат може бути актуальним, а може бути релятивним. Саме це дає підстави розрізняти минулий час недоконаного виду, який передає тривалі, повторювані дії та стани, що відбулися до моменту мовлення (він нагадує старий імперфект), та минулий час доконаного виду двох значеннєвих різновидів – аористичний, коли результат минулої завершеної дії не пов'язаний з моментом мовлення, та перфектний, коли результат минулої дії процесу або стану актуальний у момент мовлення [3, 252-253]. Порівняйте, минулий час недоконаного виду – *Тихо-мирно Володимир свого віку доживав, піклувавсь своїм народом, вдів, убогих годував* (Олександр Олесь); минулий аористичний час доконаного виду – *Де осінь кинула колісь пожовклий лист у води талі, весільні коні понесли і подорожник затоптали...* (Б. Томенчук); минулий перфектний час доконаного виду – *Завершили оранку і вкотковуємо ріллю* (З інтерв'ю).

Як бачимо, тільки значення колишнього плюсквамперфекта «не покривається» сучасними однослівними формами минулого часу. Для цього існує модифікований плюсквамперфект – складена двослівна форма давноминулого часу. Тільки вона одна передає/порівнює минулу дію не стосовно моменту мовлення, а іншої минулої дії. Наприклад, *У кінотеатрах були заборонили показувати фільм, аж поки не з'ясувалося: це не про того режесера йшлося* (З інтерв'ю). Безперечно, передминулий час перебуває в значеннєвій системі вираження минулості, отже, це не окрема значеннєва часова форма, але і за спеціалізацією значення, і за вираженням – це, безперечно, окрема форма в структурі минулого часу. Можемо говорити про те, що грамема минулого часу реалізується у двох формах - простій (минулий час недоконаного виду, минулий час доконаного виду – аористичний і перфектний) й у складеній – плюсквамперфектний минулий час доконаного й недоконаного виду. Ця

форма теж у сучасній мові є родовою, а не особовою, оскільки зазнала усічення в своїй перфектній частині: особові форми теперішнього часу допоміжного дієслова БІТИ зрідка опускалися ще з давньокиївських часів, а десь з XVI ст. перестали траплятися в пам'ятках зовсім. Зараз далекі структурні й значеннєві відбитки трислівних плюсквамперфектних утворень виявляються тільки в деяких переферійних архаїчних говорах [2].

Плюсквамперфект від найдавніших часів виділявся з-поміж інших форм минулого часу особливостями свого функціонування: якщо аорист та імперфект були характерними тільки для розповіді, перфект – лише для розмови, то плюсквамперфект траплявся і в розповіді, і в розмові [7, 288]. Але через своє значення він був найменш частотним серед форм минулого часу. Зазвичай він виступає в складних реченнях, частіше в підрядних частинах, рідше – в головних. Наприклад, Мы петръ воєвода... тоты злати пинѣзи, которы єсмы были дали на жолдь...(Cost., II, 1458). Інколи натрапляємо на плюсквамперфектні форми і в простих реченнях: И дали єсмо были поклону єго млсти пну старосте ншому копу (Актова книга Житомирського міського уряду, 1583).

Для сучасної української лінгвостилістики характерною є констатація стилістичної обмеженості використання дієслів у формі давноминулого часу: як правило, сфера їх функціонування обмежується розмовним і художнім стилями української мови. При цьому наголошується на рідкісності вживання аналітичної форми [1, 322; 11, 279; 8, 173], хоч наші спостереження показують його активну присутність в різних жанрах розмовно-побутового стилю [9]. В.М. Русанівський обмежує використання форми передминулого часу виключно сферою художньо-белетристичного стилю [12, 378]. Але дослідження останніх років показують, що «у сучасній українській літературно кодифікованій практиці все ширшим постає діапазон вжитку форм давноминулого часу, які засвідчені в різних жанрах розмовно-побутового, художньо-белетристичного і публіцистичного стилів, що, безперечно, підтверджує «відродження» повноправного функціонування цих форм із щонайширшим спектром первинних і вторинних спеціалізацій» [6, 45]. На цьому наголошує й О. Тараненко, привертаючи увагу до активізації тенденцій до вживання форм давноминулого часу насамперед у публіцистичному стилі і спорадично навіть в офіційно-діловому (йдеться про «Акт проголошення незалежності України» від 24 серпня 1991 р.) [13, 55-56].

Мабуть, все-таки варто говорити про те, що літературна мова радянського часу, «підрівнюючись» граматично під російську, яка не зберегла давноминулого часу, накладала певне табу на його вживання в книжних стилях, оскільки передминулий сприймався як такий, що не відповідає літературній мовній нормі. Нові суспільно-політичні умови функціонування української мови в незалежній Україні відкрили можливість утвердження/повернення самобутніх граматичних рис мови

титульної нації. Серед них і давноминулий час. От тільки в шкільних підручниках [4, 84-87, 94-96], довідниках з культури мовлення про нього не йдеться, а тому частиною освічених людей він продовжує сприйматися як виключно розмовний. Оскільки вживання давноминулого часу на сьогодні є незаперечним фактом, то гостро постає питання вивчення його функціонування і кодифікації. В іншому разі, ці форми вилучатимуть з текстів коректори й редактори, не засвоюватимуть учні, а це веде до звуження функціонування, аж до зникнення.

БІБЛОГРАФІЯ

1. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови (нариси із словозміни та словотвору). – Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1960. – 416 с.
2. Бевзенко С.П. Українська діалектологія. – К.: Вища шк., 1971. – 301 с.
3. Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики української мови / І. Вихованець, К. Городенська; За ред. І. Вихованця. – К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.
4. Глазова О., Кузнецов Ю. Рідна мова: Підручник для 7 класу загальноосвітніх навч. закл. – К.: «Зодіак-ЕКО», 2007. – 288 с.
5. Грищенко А.П., Мацько Л.І., Плющ М.Я., Тоцька Н.І., Уздиган І.М. Сучасна українська літературна мова. – К., 1997. – 492 с.
6. Загнітко А.П. Знову давноминулий? // Лінгвістичні студії.– Донецьк: Академія, 1996. – Вип. 2. – С. 40-45.
7. Історія української мови. Морфологія. – К.: Наук. думка, 1978. – 539 с.
8. Коваль А.П. Практична стилістика української мови. – К.: Вища шк., 1987. – 350 с.
9. Крижанівська О. Спостереження за вживанням форм давноминулого часу в розмовно-побутовому мовленні // Наук. зап. Вінницьк. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. – Серія: Філологія. – Вінниця: Видавничий відділ ВДПУ, 2001. – Вип. 3. – С. 98–101.
10. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. – К.: Наук. думка, 1971. – 317 с.
11. Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я. Плющ. – К.: Вища шк., 1994. – 413 с.
12. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. – К.: Наук. думка, 1969. – 583 с.
13. Тараненко О.О. Дієслово в контексті сучасних тенденцій до перегляду нормативних засад української літературної мови // Мовознавство. – 2006. – № 2-3. – С. 55-77.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ольга Крижанівська – доцент кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: питання ономастики та історії української мови.